

Στρατηγική για τους "δημόσιους" και τους "ελεύθερους" χώρους στην Αθήνα

Ζητήματα κοινωνικής συγκρότησης και περιβαλλοντικής αναβάθμισης
στον πολεοδομικό σχεδιασμό

Μαρίας Μαντουβάλου
αναπλ. καθηγήτριας
Τμήματος Αρχ/ων ΕΜΠ

Α. Το θεωρητικό πλαίσιο.

1. Οι κοινωνικές, πολιτικές και περιβαλλοντικές παράμετροι των δημόσιων και ελεύθερων χώρων.

Για την κατανόηση των θέσεων που θα αναπτυχθούν στη συνέχεια, σχετικά με τους δημόσιους, ελεύθερους αστικούς χώρους, είναι χρήσιμες προκαταρκτικά δυο επιστημονικές. Η πρώτη είναι ότι οι αστικοί ελεύθεροι χώροι συναρτώνται, όχι μόνο με πολεοδομικά ζητήματα, αλλά και με δυο άλλες πολύ σημαντικές διαστάσεις της αστικής ζωής: (α) με τα κρίσιμα περιβαλλοντικά θέματα και (β) με ζητήματα κοινωνικής και πολιτικής τάξεως, ως τόποι που ευνοούν την άτυπη και πιο ελεύθερη συμμετοχή του πολίτη στη δημόσια ζωή. Αυτό είναι ένα σημείο που πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα.

Μια δεύτερη επισήμανση είναι ότι η πολεοδομική πολιτική, παρόλο που συνήθως ασκείται συγκυριακά, έχει στην πραγματικότητα μεγάλες χρονικές διάρκειες. Αποφάσεις δηλαδή σημαντικές, δίνουν απτά αποτελέσματα, συχνά, πολλά χρόνια αργότερα. Έτσι, η στρατηγική είναι το επίπεδο εκείνο στο οποίο πρέπει να εγγράφονται συ-

νειδητά οι πολεοδομικές αποφάσεις.

Στο πρώτο μέρος, θα θιγούν, ιδιαίτερα, ορισμένα περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά και κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες, που συναρτώνται με τον ελεύθερο δημόσιο χώρο. Στο δεύτερο, θα τεθούν μερικά γενικά θέματα πολεοδομικής πολιτικής -σε επίπεδο "μακροπολεοδομικής" πολιτικής, στρατηγικής- για την πόλη και τον ελεύθερο δημόσιο χώρο στο Δήμο της Αθήνας.

2. Ορισμοί. Χαρακτήρες του "ελεύθερου" και "δημόσιου" χώρου

Οι έννοιες "ελεύθερος χώρος" και "δημόσιος χώρος", δεν είναι ακριβώς ταυτόσημες, ενώ, συγχρόνως, είναι πολυσήμαντες. Έτσι, συχνά γίνονται αντικείμενο κάθε είδους συγχύσεων.

Ελεύθερος χώρος είναι ο μη χτισμένος, ο υπαίθριος χώρος. Μπορεί όμως να είναι "φυσικός", δηλαδή ένα κομμάτι φυσικού εδάφους ή να είναι ένα τεχνητό επίπεδο, πάνω από υπόγειες εγκαταστάσεις. Μπορεί η επιφάνεια να έχει χόμα, πράσινο ή άλλα υλικά. Η διαφοροποίηση των τεχνικών χαρακτηριστικών, διαφοροποιεί και το ρόλο των ελεύθερων χώρων. Έτσι, ένα τεχνητό επίπεδο πάνω από υπόγειες ε-

γκαταστάσεις, δεν έχει ούτε την ίδια περιβαλλοντική, ούτε την ίδια λειτουργική σημασία με τον φυσικό υπαίθριο χώρο, που κυρίως έχουμε ανάγκη στην Αθήνα. Η ανάγκη αυτή όμως, δεν αποτελεί κοινή συνείδηση, όπως δείχνουν τα πολυσυζητημένα πρόσφατα παραδείγματα, όπως του Πάρκου Ελευθερίας, στο οποίο επεκτείνεται το Μέγαρο Μουσικής, και, κυρίως, όσα δεν συζητήθηκαν, όπως των πάρκων, που έχουν ήδη κατασκευαστεί (Πλ. Κλαυθμώνος, Πλ. Κοτζιά), ή δυναμικά προγραμματίζονται, σχεδόν κάτω από κάθε πλατεία, κάποιοι σημαντικού μεγέθους.

Οι ελεύθεροι φυσικοί χώροι μπορεί να είναι ιδιωτικοί ή δημόσιοι.

Η έννοια δημόσιος χώρος, έχει δύο σημασίες. Η πρώτη είναι νομική και αναφέρεται στην ιδιοκτησία. Σημαίνει, δηλαδή, μια δημόσια ιδιοκτησία. Η δεύτερη είναι πολιτική και κοινωνική. Αξίζει την προσοχή. Παραπέμπει στη δημόσια ζωή και τη λειτουργία της, που μπορούμε να ονομάσουμε "δημόσια σφαίρα" της κοινωνίας. Αν, λοιπόν, ως δημόσιος χώρος οριστεί ο χώρος όπου εγγράφεται η δημόσια σφαίρα της κοινωνίας, το θέμα γίνεται ιδι-

αίτερα ενδιαφέρον, αλλά και σύνθετο θεωρητικά. Χρήσιμη σ' αυτό το σημείο είναι μια πολύ συνοπτική σχετική διατύπωση του Κ. Καστοριάδη⁽¹⁾.

"Από την άποψη της πολιτικής οργάνωσης, μια Πολιτεία αθρώνεται πάντα με τρόπο σαφή ή υπόρρητο, σε τρεις σφαίρες: 1). Αυτό που οι Έλληνες θα ονόμαζαν "οίκος" δηλ. "το σπίτι", η οικογένεια, η ιδιωτική ζωή, 2) η αγορά, ο δημόσιος - ιδιωτικός χώρος, όπου τα άτομα συναντώνται, συζητούν, πραγματοποιούν ανταλλαγές ή διαμορφώνουν συλλόγους και επιχειρήσεις, δίνουν θεατρικές παραστάσεις, αδιάφορα αν είναι ιδιωτικές ή επιχορηγούμενες. Πρόκειται γι' αυτό που από τον 18ο αιώνα ονομάζουν κοινωνία των πολιτών, έναν όρο που δημιουργεί σύγχυση, η οποία μάλιστα έχει ενταθεί κατά την πρόσφατη περίοδο, 3) η εκκλησία, ο δημόσιος χώρος, η εξουσία, η σφαίρα όπου ασκείται, υπάρχει, έχει κατατεθεί η πολιτική εξουσία.

3. Η δημόσια σφαίρα και η αλληλεπίδρασή της με το χώρο

Σύμφωνα με διάφορες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις⁽²⁾, ως δημόσια σφαίρα σε μια κοινωνία με δημοκρατικό πολίτευμα, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί το επίπεδο εκείνο, όπου διατυπώνονται δημόσια οι ιδέες, γενόμενες αντικείμενο συζήτησης, κριτικής, αντιθέσεων, αντιπαραθέσεων, κλπ. Οι ιδέες που αφορούν, όχι μόνο στην πολιτική, αλλά και στην τέχνη, στην θρησκεία, στις αξίες της ζωής, στα θέματα της καθημερινότητας ή της συλλογικής ζωής. Η δημόσια σφαίρα λειτουργεί στο βαθμό, που όσοι μετέχουν σ' αυτήν, αισθάνονται, παρά τις όποιες αντιπαραθέσεις και αντιθέσεις, ότι "βρίσκονται μέσα στο ίδιο σκάφος", ότι ανήκουν σε μια κοινότητα, ότι είναι πολίτες. Λειτουργεί δηλαδή, ως δημόσια σφαίρα, στο βαθμό που υπάρχει ένα minimum κοινωνικής συνοχής. Τα προηγούμενα δεν αγνοούν, βέβαια, ότι η κοινωνία χαρακτηρίζεται από διαρρέσεις των διαφόρων κοινωνικών ομάδων και μεγάλη ανισότητα σε όλα τα επίπεδα, ακόμη και σε σχέση με τη συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα της κοινωνίας. Το πόσο σημαντικά είναι τα προβλήματα σε διχασμένες κοινο-

νίες αλλά και τα προβλήματα του κοινωνικού αποκλεισμού ακόμη και σε Ευρωπαϊκές χώρες, είναι γνωστό. Ο χώρος δεν λειτουργεί ως ένας ανεξάρτητος παράγοντας. Δεν είναι γενεσιουργός κοινωνικού διχασμού και αποκλεισμού. Ωστόσο, η οργάνωση του χώρου, μπορεί να συμβάλει, ηθελημένα ή όχι, στο να εντείνει την κοινωνική διαίρεση και να υλοποιήσει την γκετοποίηση. Μπορεί να συμβάλει στο να χτιστούν άυλα "κοινωνικά τείχη" και να απομονώσουν και χωρικά τις κοινωνικές ομάδες, αποκλείοντας κάθε συνάντηση, αλληλεπίδραση, όσμωση και εντείνοντας την κοινωνική βία, που με τη σειρά της, ισχυροποιεί τα "κοινωνικά τείχη". Πρέπει να επιστημανθεί ότι η δυνατότητα συνάντησης, ανταλλαγής μηνυμάτων, όσμωσης κοινωνικών ομάδων, διαφορετικών ως προς τις δυνατότητες, την κουλτούρα, την ηλικία κ.ο.κ., είναι μια λειτουργία θεμελιακή για τη δημόσια σφαίρα. Γι' αυτό, μια κατάλληλη πο-

κοινωνικών αποκλεισμών.

Η δημόσια σφαίρα λειτουργεί επειδή επιμερίζεται και πραγματοποιείται σε μια σειρά από ενδιαμέσες ομαδοποιήσεις και συλλογικότητες, που συνδέουν το άτομο με το σύνολο της κοινωνίας. Η γειτονιά, η ευρύτερη οικογένεια, η κοινή καταγωγή, το επάγγελμα κ.ο.κ., αποτελούν επιμέρους βήσεις για ομαδοποιήσεις. Αλλά ακόμη και πιο περιστασιακά, το κοινό ενός θεάτρου, μιας έκθεσης, ένα εκκλησίασμα, η συμμετοχή σε μια πολιτική συγκέντρωση, ακόμη και μια συζήτηση στο λεωφορείο ή στο δρόμο κ.ο.κ., είναι στοιχεία τα οποία υλοποιούν τη δημόσια σφαίρα. Κάθε περίπτωση, δηλαδή, όπου το άτομο συμμετέχει με την αίσθηση ότι δημοσιοποιείται η παρουσία του, ότι μεταδίδει ένα μήνυμα, με λόγια, με το ντύσιμό του, με την πρακτική του, με την ίδια τη φυσική του παρουσία, ανήκει στη δημόσια σφαίρα της κοινωνίας.

Κάθε χώρος όπου επιτελούνται τέτοι-

Κολωνός.
Η κεντρική πλατεία.

λεοδομική οργάνωση, που να επιτρέπει την κοινωνική πολυσυλλεκτικότητα του δημόσιου χώρου, την όσμωση των κοινωνικών, εθνικών, ηλικιακών και άλλων "ετεροτήτων", είναι ιδιαίτερα κρίσιμη στη σημερινή συγκυρία, όπου η τεχνολογία, τα μέσα μηχανικής επικοινωνίας και το γενικότερο κοινωνικό κλίμα, ωθούν προς την εξατομίκευση και όπου αυξάνονται τα μηνύματα διαίρεσης, μισαλλοδοξίας και

εξ δραστηριότητες, είναι "δημόσιος" τόσο από την άποψη της λειτουργίας, όσο και από την άποψη του "ανοιγματος", της προσπελασιμότητάς τους από διάφορες κοινωνικές ομάδες. Περιλαμβάνονται οι μικροί χώροι της γειτονιάς, όπως τα μαγαζιά αλλά και οι μεγάλες κεντρικές πλατείες, οι οποίες είναι χώροι με συμβολική επένδυση, που χρησιμοποιούνται τελετουργικά σε εποτείες, γεγονότα, κλπ.

Για μια τέτοια λειτουργία του δημόσιου χώρου, η πολεοδομική οργάνωση έχει ιδιαίτερη σημασία. Απαιτείται η ύπαρξη ενός ευρύτατου πλέγματος δημοσίων χώρων, διαβαθμισμένων, με πολλές αποχωρήσεις και ποιότητες, που να αντιστοιχούν στη συνθετότητα της κοινωνικής οργάνωσης.

Ιδιαίτερη σημασία σ' αυτό το πλέγμα, έχουν οι υπαίθριοι και κοινόχρηστοι χώροι, που επιτρέπουν την, χωρίς άμεσο έλεγχο, προσπέλασή τους από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Είναι απαραίτητο αυτοί οι υπαίθριοι δημόσιοι χώροι, να είναι χρήσιμοι για την συλλογική εκπλήρωση ατομικών αναγκών. Μόνο ο δημόσιος χώρος μπορεί να είναι και κοινωνικά πολυσυλλεκτικός.

Β. Ο δημόσιος χώρος στο Δήμο Αθηναίων.

1. Η πολυσυλλεκτική συγκρότηση του Δήμου. Τάσεις και προβλήματα.

Για την επεξεργασία μιας πολεοδομικής στρατηγικής για το δημόσιο χώρο στην Αθήνα, έχει ιδιαίτερη σημασία: α) η εξασφάλιση ελεύθερου φυσικού χώρου με πράσινο, ιδιωτικό και δημόσιο και β) η λειτουργία ενός πλέγματος δημοσίων χώρων, πολυσυλλεκτικού, εκτεταμένου και διαφοροποιημένου, κοινωνικά και ιδιοκτησιακά.

Τι συμβαίνει σήμερα στο Δήμο Αθηναίων;

Για ευρύτερους λόγους κοινωνικής οργάνωσης - σημασία της μικρής ιδιοκτησίας και του μικρού κεφαλαίου, παράδοσης λειτουργία του πολιτικού συστήματος - ο Δήμος Αθηναίων έχει μερικά πολύ θετικά στοιχεία, από την άποψη της κοινωνικής συγκρότησης του χώρου. Χαρακτηρίζεται από μια πολύ ευρεία κοινωνική διαστρωμάτωση. Αποτελεί μια σύνθεση, ένα μωσαϊκό υποπεριοχών, με πολύ διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των κατοίκων του, που πάνε μαζί με μια πολύ μεγάλη κλίμακα παραγωγικών δραστηριοτήτων και υπηρεσιών. Αυτού του είδους η λειτουργική και κοινωνική σύνθεση, είναι ένα χαρακτηριστικό που χάθηκε σε πολλούς κεντρικούς δήμους ευρωπαϊκών πόλεων, λόγω "άστοχων", όπως σήμερα αναγνωρίζεται, πολεοδομικών πολιτικών. Θα έλεγε κανείς ότι αυτό είναι αποτέλεσμα της "παγιοποίησης",

ου προκάλεσε τον οικονομικό ανταγωνισμό μεταξύ των μεγάλων πόλεων και πόλωση δραστηριοτήτων.

Πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι αποτελεί πολύ ευνοϊκό παράγοντα για τη συνοχή της κοινωνίας μας, το να διατηρήσουμε στην Αθήνα αυτά τα χαρακτηριστικά της πολυσυλλεκτικής συγκρότησης του χώρου. Η οργάνωση αυτή επιτρέπει τη ζωντάνια του δημοσίου χώρου. Πλατείες, όπως π.χ. η Πλατεία Βικτωρίας ή οι πλατείες του Κολωνού, δρόμοι και πλατώματα στο Γκαζοχώρι, στο Μεταξουργείο, στο Ψυρρή και αλλού, αποτελούν τέτοια χαρακτηριστικά παραδείγματα. Ας σκεφτούμε δε ιδιαίτερα την Ομόνοια, που είναι τόπος διασταύρωσης κάθε κοινωνικής και πολιτισμικής ετερότητας.

2. Υπαίθριοι χώροι και πολεοδομική οργάνωση

Είναι γνωστό ότι ο αθηναϊκός πολεοδομικός ιστός, χαρακτηρίζεται από ένα πυκνό πλέγμα στενών, γενικά, δρόμων. Σπανίζουν οι υπαίθριοι χώροι, ιδιωτικοί και δημόσιοι, σπανίζουν οι φυσικοί χώροι πρασίνου στις γειτονίες του δήμου.

Ας θυμηθούμε ότι η μεγάλη μετακίνηση προς τα προάστια, έγινε εν ονόματι της αναζήτησης πρασίνου και ότι τα πολεοδομικά πρότυπα που θεσπίστηκαν με την Επιχείρηση Πολεοδομική Ανασυγκρότηση (Ε.Π.Α.), είναι εντελώς αδύνατο να εξασφαλιστούν, ακόμα και στο μισό, από το προβλεπόμενο ποσοστό, λόγω ελλείψεως χώρου.

Το αυτοκίνητο, εν κινήσει ή σταθμευμένο, κατατρώγει τους δρόμους και, σταδιακά, κάθε υπαίθριο χώρο, αποδιώχνοντας και απομονώνοντας κάθε άλλη λειτουργία. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα των πλατειών που γίνονται πάριγκ. Έτσι, εξαφανίζεται, τόσο ο φυσικός όσο και ο κοινωνικός δημόσιος χώρος. Το αυτοκίνητο αυτή τη στιγμή αποτελεί εχθρό, τόσο του φυσικού, όσο και του δημοσίου ελεύθερου χώρου στην Αθήνα.

Υπάρχει μια σαφής και συνεχής τάση κατάληψης με κτίρια των μη χτισμένων ιδιωτικών και δημοσίων ελεύθερων χώρων. Μάλιστα, το δημόσιο είναι το πρώτο που δίνει το κακό παράδειγμα. Το να "εκμεταλλευτούμε" τη

γη, ακόμα και σε περιπτώσεις, όπως του Δήμου Αθηναίων, όπου αυτή είναι σπάνια, μοιάζει να είναι η κυρίαρχη πολιτειακή αντίληψη, που επικυρώνει και εντείνει την ιδιωτική ανάλογη αντίληψη. Αυτή η αντίληψη, είναι ένας δεύτερος -ισμός με τον προηγούμενο - εχθρός του φυσικού δημοσίου και ελεύθερου χώρου στην Αθήνα.

Η κοινωνική και παραγωγική ζωντάνια του Δήμου Αθηναίων, σε συνδυασμό με την αντίληψη για "εκμετάλλευση της γης και πραγματοποίηση γαιοπροσόδου", αποτελούν καλή βάση για την ανάπτυξη επιχειρήσεων πολεοδομικής ανάπτυξης που εμπειρεύουν πολλούς κινδύνους. Η "αναβάθμιση" των περιοχών εμφανίζεται σαν βασικός, σχεδόν αυτονόητος στόχος της πολεοδομικής πολιτικής σήμερα. Υποσκάπτει όμως την κοινωνική συγκρότηση του Δήμου Αθηναίων και την κοινωνική λειτουργία του δημοσίου χώρου. "Αναβάθμιση" για ποιούς; θα λέγαμε, σχηματικά, ότι η αλόγιστη, χωρίς προσδιορισμό των κοινωνικών υποκειμένων και αποδεκτών "αναβάθμιση", είναι επίσης εχθρός του δημοσίου χώρου στο Δήμο Αθηναίων.

3. Άξονες για μια στρατηγική σχεδιασμού

Οι επεμβάσεις στον ιστό της πόλης με στόχο την αναβάθμιση, πρέπει να υπόκεινται σε μια προσέγγιση ανοιχτή, που αντιλαμβάνεται και αναγνωρίζει τις χρήσεις, τους χρήστες, τα βιώματά τους, τις καθημερινές σχέσεις τους, την ιστορία τους. Η τεχνοκρατική, αρχιτεκτονοκεντρική, αφηρημένη, εξατομικευμένη δράση του τεχνικού που, είτε επικεντρώνεται στο περιβλήμα, στη μορφή δηλαδή του χώρου, είτε σχεδιάζει και διαχειρίζεται αποστασιοποιημένα, μακριά από την βιωμένη συλλογική αντίληψη του χώρου, είναι επίσης εχθροί του δημοσίου χώρου στο Δήμο Αθηναίων.

Πιο πρακτικά:

- Πρέπει να αναπτυχθεί μια δραστηρία πολιτική, για τη μείωση των συντελεστών δόμησης και την αύξηση του φυσικού ελεύθερου χώρου.
- Πρέπει να μετριαστεί, όσο γίνεται, η προσθήκη νέου χτισμένου όγκου, να ευνοηθούν οι επαναχρησιμοποιήσεις

Άνω Λιόσια.

κελυφών, και να ελαχιστοποιηθεί η προσθήκη νέων κτιρίων.

- Πρέπει να ενταθεί η χρήση φυτεμένων πεζόδρομων και γενικά, να διαφυλαχτούν οι πλατείες, ως φυσικοί ελεύθεροι χώροι.

- Πρέπει να διατηρηθεί η κοινωνική πολυσυλλεκτικότητα του Δήμου Αθηναίων, μέσα από προσεκτικό σχεδια-

σμό των πολεοδομικών παρεμβάσεων, που θα αναφέρεται ρητά στις επιπτώσεις τους, στις διάφορες κοινωνικές ομάδες.

- Τέλος, πρέπει να αναπτυχθεί η δημόσια συζήτηση και να γίνουν κατανοητά ευρύτερα, όσα περιληπτικά αναφέρθηκαν πιο πάνω: Οτι δηλαδή, η πολιτική υπέρ του ιδιωτικού αυτοκινή-

του, οι κατασκευές και οι αναβαθμίσεις, που έχουν στόχο την αύξηση της γαιοπροσόδου, η πλήρης παραγωγή της ανάγκης για φυσικό και ελεύθερο χώρο και ο αποστασιοποιημένος, από τους χρήστες και τα βιώματά τους σχεδιασμός, αποτελούν τους μεγαλύτερους κινδύνους για το δημόσιο χώρο του Δήμου Αθηναίων.

Πλατεία Συντάγματος. Αντιγραφή από παλαιά φωτογραφία (αρχείο Εθνικής Πινακοθήκης)

Οι φωτογραφίες προέρχονται από σπουδαστικές εργασίες: α) του Αντώνη Λειβαδάρα (Κολωνός), της Κατερίνας Γληνού (Ανω Λύσια), των Καμιτακιά-Σπυροπούλου-Τζαβαρίδου (Πλατεία Βικτωρίας). Η φωτογραφία στην τέταρτη σελίδα του καμένου προέρχεται από το αρχείο της Εθνικής Πινακοθήκης.

1. C.Castoriadis. De l' autonomie en politique. L' homme privatise. Στο Monde diplomatique Φεβρουάριος 1998 σελ.23, κείμενο συνέντευξης στον Robert Redeker στις 22.3.97. (Μετάφραση Μ.Μ.).
2. Βλ. χαρακτηριστικά Jórgen Habermas, L'espace public, col. Critique de la politique. Payot (Γερμανική έκδοση 1961)

Σπουδαστική εργασία
 Γ. Μπαλακίτση
 Εθνική Πινακοθήκη
 Λογοτεχνίας II, 1997-98
 «Το αρχείο της Πινακοθήκης
 στο Δήμο Αθηναίων»

ΠΥΡΦΟΡΟΣ 1998